

Tatjana Mušnjak

Arhiv Hrvatske, Zagreb, Marulićev trg 21

SPAŠAVANJE SPOMENIKA KULTURE PISANIH NA PAPIRU U SLUČAJU POPLAVA

UDK 627 : 676.01 (004.6)

Pregledni članak

Autorica je sudjelovala u akciji spašavanja poplavljenog bibliotečnog materijala te iznosi iskustva i pouke u povodu saniranja posljedica poplave u Centralnoj narodnoj biblioteci Crne Gore »Đurđa Crnojević« u Cetinju u veljači 1986, kada se našlo pod vodom oko 150 tisuća svezaka periodičnih publikacija od prošlog stoljeća do danas.

Elementarne nepogode (potresi, požari, poplave) i ratovi uzroci su najtežih oštećivanja spomeničkog blaga, koji ponekad dovode i do njegova potpunog uništavanja, a u slučaju ratova još i do njegova namjernog otuđivanja.¹

Oštećenja spomenika kulture pisanih na papiru u elementarnim nesrećama nisu s konzervatorsko-restauratorskog stajališta neke posebne vrste oštećenja koje se ne susreću u normalnim okolnostima. Težina problema je u tome što u takvim situacijama dolazi do oštećivanja velikih količina građe čije spašavanje zahtijeva angažiranje velikog broja ljudi, osiguranje velikog prostora za obradu oštećenog materijala, a također i utrošak velikih materijalnih sredstava.

U poplavi koja je zadesila Cetinje u noći između 18. i 19. veljače 1986. godine našlo se pod vodom oko 150.000 svezaka bibliotečnog materijala (periodične publikacije — novine i časopisi od prošlog stoljeća do naših dana) u podzemnim spremištima nedavno sagrađene zgrade Centralne narodne biblioteke SR Crne Gore »Đurđa Crnojević«. Voda

Iskustva i pouke u povodu saniranja posljedica poplave u Centralnoj narodnoj biblioteci SR Crne Gore »Đurđe Crnojević« u Cetinju u veljači 1986. godine

¹ Autorica članka sudjelovala je u akciji spašavanja poplavljenog bibliotečnog materijala.

je nadirala takvom jačinom da je nekoliko metalnih polica presavijeno, a jedna od sretnih okolnosti u toj tragičnoj situaciji je to da nije nanijela blato i druge nečistoće koje su mogle još više oštetiti papir i otežati spašavanje građe. Spremišta su bila čista, a kotlovi centralnog grijanja izdržali su nalet vode, pa nije došlo do izlivanja nafte. Sva građa bila je ili uvezana ili dobro upakirana u zaštitne fascikle, tako da se novine, a niti pojedinačni listovi, nisu rasuli za vrijeme same poplave.

Odmah nakon povlačenja vode pristupilo se spašavanju građe. Budući da je papir, upivši vodu, nabubrio, neke police — na kojima su svežnjevi bili složeni jedni na druge — morale su se rastavljati kako ne bi došlo do oštećivanja papira prilikom evakuiranja s polica. Do 26. veljače sav je materijal izvučen na suhi prostor. Svežnjevi su položeni jedni na druge što je omogućilo da se samoprešanjem dovoljno ocijede kako bi mogli biti podvrgnuti daljnjem postupku.

Konzervatori iz cijele Jugoslavije koji rade na konzervaciji i restauraciji spomenika kulture pisanih na papiru pritekli su u pomoć, pa je spašavanje poplavljene građe pod njihovim stručnim nadzorom i uputama praktički teklo od prvog dana nakon poplave. Ekipe konzervatora, u čijem su radu sudjelovala i dva konzervatora Arhiva Hrvatske, izradila je stručno mišljenje i upute za rad u pismenom obliku kako bi radnici Centralne biblioteke mogli nastaviti rad i nakon njihova odlaska. Zbog istog razloga konzervatori su radili i na praktičnoj obuci bibliotekara za sve faze spašavanja i obrade građe, jer bibliotekari moraju dalje voditi cijeli postupak zbog odabiranja, pravilnog sakupljanja, evidentiranja i ulaganja pojedinih svezaka.

Dio prioritnog materijala (oko 4.000 svezaka) prebačen je kamionima u sušare »Duvanskog kombinata Titograd« (DKT) u Baru i Titogradu, u kojima je sušenje započelo već 22. veljače. Od 27. veljače započelo se i sa sušenjem u sušari u Trebinju.

Zbog ogromne količine građe, malog kapaciteta sušara i sporog sušenja, osobito debljih uvezanih svezaka, pristupilo se zamrzavanju² preostalog materijala u hladnjačama »Centrocoop«-a u Baru i »Agrokombinata« u Titogradu radi opasnosti od razvijanja plijesni, koja bi mogla nepovratno oštetiti papir.

Pojava plijesni na papiru obavezna je posljedica do koje dolazi u roku od pet do petnaest dana nakon vlaženja papira. Ukoliko veće količine mokrog papira stoji na jednoj hrpi, može doći i do razvoja anae-

² Zamrzavanje je izvršeno na temperaturnim režimima navedenih hladnjača, jer nije bilo moguće regulirati temperaturu, a kako su iskustva drugih zemalja pokazala, dozvoljene su temperature do -30°C , što je u svakom slučaju poštivano; samo zamrzavanje izvedeno je na sljedeći način: između redova knjiga stavljen je polietilenska folija, a između pojedinih svezaka načinjeni su razmaci kako ne bi došlo do njihova sljepljivanja.

robnih mikroorganizama koji također imaju sposobnost da nepovratno oštete papir.

Na novinskom papiru mikroorganizmi se teže razvijaju, ali su zato škrobljeni papiri i platna, u koje su novine bile uvezene te tutkalo koje je korišteno kod uvezivanja, odlična podloga za razvoj plijesni koja se s uveza može proširiti i na novinski papir, što se kasnije u potpunosti potvrdilo.

No, može se postaviti i pitanje: zašto uvezi nisu skidani, kad su već takva opasnost? Tome se nije pristupilo zbog tri razloga:

1. građa bi se skidanjem uveza dovela u stanje potpunog nereda, pa bi kasnije sređivanje u prethodno stanje zahtijevalo izuzetno mnogo vremena;
2. uvezi čine zaštitu, a njihovim uklanjanjem stvorila bi se mogućnost rastavljanja svezaka na pojedine časopise, odnosno listove, što bi samo dovelo do njihova većeg oštećivanja, pa čak i potpunog uništenja; naročito treba napomenuti da bi nestručno skidanje uveza, pogotovo u mokrom stanju, također predstavljalo veliku opasnost;
3. uklanjanje uveza ne bi osiguralo i uklanjanje ljepila sa hrptova, a ono bi kasnije također moglo biti ishodište za razvoj plijesni.

Osim opasnosti od plijesni, u mokrom papiru, osobito kad je izloženi još i djelovanju kisika iz zraka, dolazi i do mnogih kemijskih procesa (hidrolitička i oksidativna razgradnja) koji dovode do oštećivanja celuloznih vlakana i razgradnje ostalih sastojaka papira. Poznato je da su novine tiskane na papiru loše kvalitete koji sadrži velike količine drvenjače,³ pa svi ovi štetni utjecaji imaju još razornije djelovanje.

Stoga je zamrzavanje namočene građe idealna, i za ovako velike količine mokrog materijala jedina moguća metoda konzervacije koja sprečava i zaustavlja razvoj plijesni i drugih mikroorganizama, ako je do njega već došlo, usporava niz kemijskih reakcija u papiru, a osim toga daje dovoljno vremena da se u miru organizira rad na spašavanju građe, te odaberu najbolje i najjeftinije metode njenog sušenja.

Ispitivanja su pokazala da zamrznuti, pa potom odmrznuti papir ima manju čvrstoću nego papir koji nije podvrgnut takvom tretmanu.⁴ Međutim, ako se papir naglo zamrzne, kako bi se izbjeglo stvaranje ve-

³ Drvenjača — dobiva se mehaničkim usitnjavanjem najčešće crnogoričnog drveta; usitnjene strugotine obrađuju se određenim postupcima; papir od čiste drvenjače ima slabu otpornost prema djelovanju svjetla, zraka, vlage i povišene temperature, pa već nakon kraćeg vremena tamni, postaje krhak i lomljiv, a postepeno se u potpunosti raspada; zbog niske cijene drvenjača se puno koristi u industriji papira, bez obzira na izuzetno lošu kvalitetu, pa se dodaje različitim vrstama papira u određenim postocima.

⁴ M. A. Popov, K. voprosu o zamoraživaniju bumagi, Voprosy arhivovedanija, (1965) 4, 67—70

likih kristala leda koji mogu oštećivati celulozna vlakna, a potom postepeno odmrzne, smanjenje čvrstoće svodi se na minimum. Kada se smanjenju čvrstoće papira nakon zamrzavanja suprotstavi trajno i potpuno oštećivanje papira djelovanjem plijesni, onda i najvećem laiku mora biti jasno da su sve prednosti na strani zamrzavanja. Zamrzavanjem mrokrog papira osigurava se njegovo spašavanje u potpunosti, iako s posljedicom njegove manje čvrstoće; no, ako ga ne primijenimo, izvravamo se opasnosti da dođemo u situaciju u kojoj nemamo što spašavati (ovo se sve, naravno, odnosi na slučajeve kada imamo ogromne količine namočene građe koju ne možemo osušiti u odgovarajućem roku).

Kao potvrda svega prethodno navedenog može poslužiti podatak da je velika količina triplikata koja je 4. ožujka (dva tjedna nakon poplave) još ležala u podzemnom spremištu Biblioteke već pokazivala neke znake truljenja papira. Ne znam kakvu su odluku radnici Centralne biblioteke donijeli u vezi s njihovim spašavanjem, no na odlasku su nam obećali da će to pitanje hitno riješiti.

Sušenje namočene građe može se izvesti na dva načina:

1. prirodno sušenje na sjenovitim i natkrivenim mjestima ili u zatvorenim prostorima na propulu (čisti tavani, sportske dvorane i sl.)
2. umjetno sušenje u različitim tipovima sušara kod povišene temperature i određene relativne vlažnosti zraka uz osiguranje cirkulacije zraka; zatim sušenje u vakumu, mikrovalovima itd.

Kako se u ovom slučaju radi i o uvezanim i o neuvezanim publikacijama, postoji mogućnost sušenja u svescima i u pojedinačnim listovima. Sušenje uvezanih publikacija mnogo je sporije, ali se rastavljanje na pojedinačne listove ne preporuča zbog mogućnosti da se listovi izmiješaju što bi zahtijevalo veliki utrošak vremena za ponovno slaganje, a pogotovo se ne preporuča nestručno razvezivanje mokrih svezaka. No, kako je građa zamrznuta, radnici Biblioteke imaju dovoljno vremena da organiziraju sušenje na najbolji mogući način.

Budući da ne znam kako će dalje teći sušenje, iznijet ću samo iskustva stečena pri sušenju publikacija u sušarama DKT-a u Baru i Titogradu, te prirodnog sušenja u prostorijama Centralne biblioteke u Cetinju.

Sušenje u DKT-u u Titogradu vršeno je na drvenim policama za sušenje duhana. Građa je sušena u svežnjevima uz povremeno listanje kod temperature od 30—35 °C i uz relativnu vlažnost zraka od 30%. Tanji svesci posušili su se već nakon 2—3 dana, dok deblji svesci nisu bili suhi niti nakon osam dana. U sušari u Baru rađeni su pokusi sušenja kod viših temperatura (60 °C) — kontrolom toga materijala primijetili smo da su neki listovi koji su se nalazili na vrhu požutjeli, međutim ne može se tvrditi da je to posljedica više temperature, jer građu nismo

vidjeli prije poplave. Kako je u sušari u Titogradu primijećena pojava plijesni u samim komorama za sušenje, odlučili smo da se sušenje provodi na temperaturi 40—50 °C (temperature u Titogradu u ljetnim mjesecima dosežu i 42 °C).

Osušena građa odlagana je na police ispred komora za sušenje gdje joj se nije mogla osigurati odgovarajuća relativna vlažnost zraka (relativna vlažnost bila je visoka zbog dugotrajnih kiša), pa je suhi papir upijao vlagu i nakon nekoliko dana je ponovno bio vlažan. Na hrptovima, predlistima i ponekim listovima uvezenih publikacija primijećena je plijesan,⁵ pa su odmah poduzete mjere za dezinfekciju osušenog materijala kako bi se izbjegle neželjene posljedice (o dezinfekciji će biti govora u daljnjem tekstu).

U početku se mislilo da će sušenje namočenih publikacija zahtijevati isti režim sušenja kao i duhan, ne u smislu temperature i relativne vlažnosti zraka, već u načinu sprovođenja samog procesa. No ubrzo se pokazalo da to nije tako. Naime, sušenje ove vrste materijala tražilo je povremeno listanje, što je bilo uvjetovano duljim boravkom radnika koji su obavljali taj posao u komorama. Kako radnici nisu mogli izdržati kod tako visokih temperatura dulje u komori, moralo se komore prethodno rashlađivati, a nakon završenog rada ponovno dogrijavati. Pokazalo se da se radi toga znatno povećao utrošak mazuta, a time i troškovi sušenja. Sušare u Baru i Titogradu rade na mazut, dok sušara u Trebinju koristi ugljen.

Kada smo bili obaviješteni o troškovima sušenja u sušarama, odlučili smo se da odmah započne i sa prirodnim sušenjem u prostorijama Centralne biblioteke. Prirodno su sušene uvezene publikacije uz povremeno listanje.

Pojava plijesni na već osušenom materijalu zahtijevala je hitnu dezinfekciju, koju su u početku vršili radnici Zavoda za zdravstvenu zaštitu iz Titograda, jer su oni u tom trenutku raspolagali opremom za dezinfekciju.

Dezinfekcija je vršena 5%-tnom otopinom timola u 96%-tnom tehničkom etilnom alkoholu. Osušena građa prebačena je iz Bara i Titograda u Centralnu biblioteku na dezinfekciju, jer se dezinfekcija nije mogla izvoditi u Duvanskom kombinatu zbog toga što bi timol djelovao štetno na aromu duhana.

Dezinfekcija građe, koja se sušila prirodnim putem u svim slobodnim prostorima Biblioteke (hodnici, stepenice, kancelarije), vršena je višekratno za vrijeme samog sušenja.

⁵ Pretpostavljam da su to bijeli, žuti i crni *Aspergillusi* (*Aspergillus niger*, *flavus*, *Asp. sp.*) no ispitivanja nisu napravljena, jer za to nije bilo vremena; kako se i na duhanu susreću ove vrste plijesni moglo bi se pretpostaviti da infekcija potječe iz same sušare — za to su, međutim, potrebna ispitivanja i znanstveno dokazivanje, koje ne mora značiti i siguran dokaz, jer su spore plijesni mogle biti na papiru i prije poplave, a mogle su se naći i u samoj vodi koja je poplavila građu.

Suha i dezinficirana građa smještena je na slobodne police u spremištima na višim katovima Biblioteke, pa se već može započeti i s njenom bibliotekarskom obradom.

Tek nakon sušenja moglo se vidjeti kakva su oštećenja nastala. Neki tekstovi u novinama, tiskani crvenom bojom, razlili su se i obojili susjedne listove. Papir pojedinih publikacija mehanički se oštetio, a i prostim okom mogle su se zamijetiti deformacije papira, što je potpuno normalno obzirom na sve štetne utjecaje kojima je bio izložen. Znatno pogoršanje kvalitete papira i njegovih mehaničkih svojstava također je sasvim normalna posljedica, no za točno utvrđivanje stupnja pogoršanja potrebna su određena ispitivanja koja bi se svakako morala sprovesti. Svi su uzevi oštećeni, pa je potreban prevez, a osim toga su predlistovi od plavog, narančastog i žutog papira u uvezanim publikacijama pustili boju i obojili prve i zadnje listove publikacija. Do sljepljivanja listova nije došlo.

Materijalna šteta je u ovom trenutku zaista teško procjenjiva. Osim troškova oko saniranja spremišta i ostalih prostorija Centralne biblioteke, tu su još i troškovi transportiranja, zamrzavanja, sušenja, dezinfekcije, restauriranja i prevezivanja. Za sada se ne može niti otprilike reći za koliki će broj listova⁶ biti potrebno restauriranje. Procjenu štete oko prevezivanja bilo je već lakše napraviti. U izradi te procjene sudjelovali su i konzervatori koji su se pri tome ravnali prema podacima radnika Centralne biblioteke »Đurđa Crnojević«, te uzimajući u obzir najjeftinije varijante uveza⁷ došli su do iznosa od 3.650.000 novih dinara (u tu cijenu uračunat je samo utrošak materijala za uvez — ljepenka, industrijski marmor papir, najjeftiniji papir za predliste, knjigoveško platno, ljepilo, konac i keper).

Imajući u vidu ogromne troškove oko saniranja posljedica, konzervatori su radnicima Biblioteke predložili mogućnost nadoknade novije građe duplikatima iz fondova drugih jugoslavenskih biblioteka.

Pred kolektivom Centralne biblioteke SR Crne Gore »Đurđa Crnojević« nalazi se veliki posao, čije će dovršenje trajati više godina. Unaprijed je teško precizirati točan rok dovršenja, jer će to ovisiti o materijalnim mogućnostima, broju ljudi i načinu organizacije samog posla.

⁶ Ako bi se gledalo prema arhivističkim mjerilima, radi se o cca 7,5 km građe (150.000 svezaka x 5 cm/svezak — operira se s prosječnom debljinom sveska od 5 cm), odnosno 45.000.000 listova (ako se uzme da svaki svezak u prosjeku sadrži 300 listova); podatak o 150.000 svezaka dobili smo od radnika Centralne biblioteke.

⁷ Za 50.000 svezaka prioritete građe predviđen je tvrdi uvez šivanjem slova u poluplatno i marmor industrijske izrade, što bi po sadašnjim cijenama iznosilo 2.550.000 n.d., za preostalih 100.000 svezaka predviđeni su samo obični zaštitni fascikli od ljepenke s trakama od kepera čija bi cijena iznosila 1.100.000 n. d.

⁸ Kolektiv Centralne biblioteke »Đurđa Crnojević« broji 60 radnika.

Ova je tragedija još jedna potvrda da u ustanovama koje obavljaju arhivsku i bibliotečnu djelatnost radi nedovoljan broj radnika.⁹ Obzirom da pred kolektivom Centralne biblioteke stoje i tekući poslovi, te izvršavanje programskih zadataka koje su dužni izvršiti, njihov je položaj zaista nezavidan.

Poplava koja je zadesila Cetinje nije najveća poplava koja se dogodila u našoj zemlji, ali po posljedicama koje je ostavila u Centralnoj narodnoj biblioteci »Đurđa Crnojević« svakako jeste.

Navest ću samo nekoliko primjera poslijeratnih poplava u našoj zemlji u kojima je stradala arhivska ili bibliotečna građa:

- poplava u Skopju u studenom 1962. godine
- poplava u Zagrebu u listopadu 1964. godine — nije nanijela štete arhivima i bibliotekama, ali su dosta stradale neke registrature, npr. u zgradi RSUP-a na Savskoj cesti (ta je građa kasnije predana Arhivu Hrvatske)
- poplava u Arhivu u Novoj Gorici 1983. godine prilikom koje je namočeno oko 2.500 svežnjeva arhivske građe
- osim toga bilo je više primjera stradanja građe u bibliotekama i arhivima manjeg opsega usljed pucanja vodovodnih instalacija, prokišavanja krovova i sl.

Jedna od poplava najvećih razmjera, koja je osim velikog broja knjiga u bibliotekama oštetila oko 50 milijuna dokumenata u arhivima gradova Firenze, Grosseto, Pisa, Venezia i Pordenone, poplava je koja je u studenom 1966. godine zadesila talijanske pokrajine Alto-Adige, Trentino, Friuli, Venezia i Toscana.⁹ U Nacionalnoj biblioteci u Firenzi stradalo je 300.000 starih knjiga i oko 20.000 svezaka novina, a u Državnom arhivu poplavljeno je 40.000 svežnjeva arhivskog materijala s oko 15 milijuna dokumenata od 13—19. st.

Mnoge zemlje pritekale su u pomoć Italiji. Tu se našla i naša zemlja, pa su tako u okviru te pomoći primljena u Arhiv Hrvatske na restauriranje 1967. godine dva svežnja arhivske građe Državnog arhiva iz Firenze iz 16—17. st.¹⁰

S velikim količinama namočene građe ne susrećemo se samo prilikom poplava, već i u slučajevima požara koji se gase vodom. Najbolji primjer za to u našoj zemlji je požar u prihvatnom spremištu Historijskog arhiva u Splitu u lipnju 1969. godine.¹¹ Šezdeset posto materijala

⁹ E. Califano, Recuperation et restauration du patrimoine des archives Italiennes deteriorées par les inondations du 4 novembre 1966, Ministero dell'Interno, Direzione generale degli archivi di stato, Centro di Fotoproduzione legatoria e resturo, Roma (prikaz: T. Ribkin-Puškadija, Arhivist, 19 (1969) 2, 61—63).

¹⁰ T. Ribkin-Puškadija, Restauriranje arhivske građe iz Dužavnog arhiva u Firenci u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, Arhivski vjesnik, 11—12 (1968—69), 321—324

¹¹ A. Palavršić, Požar u prihvatnom spremištu Historijskog arhiva u Splitu, Arhivist, 19 (1969) 2, 30—32

je u potpunosti izgorjelo, a ostatak koji je vatra oštetila samo po rubovima namočen je vodom kojom je gašen požar. Sušenje je obavljeno u sušarama Duhanske stanice u Trogiru u roku od desetak dana.

U SR Njemačkoj dogodio se isti takav slučaj, ali u puno većem opsegu, prilikom gašenja požara koji je u listopadu 1961. godine izbio u spremištu Državnog arhiva u dvorcu Trausnitz u Landshutu.¹² Za vrijeme požara spašeno je 2.650 tekućih metara građe. Prema prvim procjenama izgledalo je da je 800 m građe u potpunosti izgorjelo, no na sreću kasnije je utvrđeno da se radi o znatno manjoj brojci od 300 m (Zittel u svojem članku rasčlanjuje sve podatke po pojedinim fondovima). Za sušenje namočenog materijala korištene su sve mogućnosti koje su bile na raspolaganju, ali ni u slučaju u Trausnitzu, ni u Firenzi, nije korištena metoda zamrzavanja mokre građe, jer ta metoda u ono vrijeme nije još bila poznata širem krugu ljudi.

U stranoj stručnoj literaturi od polovice sedamdesetih godina na dalje možemo naći niz primjera korištenja ove metode konzervacije u situacijama kada su poplavljene velike količine arhivskog ili bibliotečnog materijala.¹³ U Jugoslaviji je ovaj način konzervacije primijenjen prvi put prilikom poplave u Arhivu u Novoj Gorici.

Poplava koja je zadesila Cetinje dokazala je još jedanput da je poduzimanje preventivnih mjera zaštite od poplava mnogostruko jeftinije od saniranja posljedica koje one ostavljaju za sobom. Također moram reći da je ta katastrofa, do sada najvećih razmjera, što se tiče količine građe, a koja je nama konzervatorima pružila priliku za stjecanje dragocjenih i neophodnih iskustava, na žalost u tragičnim okolnostima, te nas zadužila da u svojim sredinama predvidimo načine spasavanja arhivske građe u takvim situacijama. Nadam se da će ovaj članak potaknuti odgovorne da osjete obavezu poduzimanja svih potrebnih mjera u svojim sredinama.

¹² B. Zittel, Der Grossbrand auf der Burg Trausnitz in Landshut, *Archivalische Zeitschrift*, 61 (1965), 142—192

¹³ T. Ribkin-Puškadija, Konzervacija velike količine namočenih dokumenata i knjiga dubokim smrzavanjem, *Arhivski vjesnik*, 21—22 (1978—79), 339—344

SUMMARY

THE SAVING OF CULTURAL MONUMENTS WRITTEN ON PAPER IN CASE OF FLOODS

The author has taken part in the action of saving flooded library materia and gives us a record of her experience in the specific situation of sanifying the flooded materia at the Central national library of SR Crna Gora »Đurđe Crnojević« in Cetinje in february 1986.

At the time, over 150 thousand titles mainly periodicals, dating from the past century to the present times were flooded.

Napomena:

Ekipa konzervatora koji su sudjelovali u akciji saniranja posljedica poplave u Centralnoj narodnoj biblioteci SR Crne Gore »Đurđa Crnojević«:

Nada, Đokić, Biblioteka Matice Srpske — Novi Sad

Katarina Konjović-Milutinović, Arhiv Jugoslavije — Beograd

Vera, Dadić, Nacionalna i sveučilišna biblioteka — Zagreb

Radmila Petrović, Arhiv Srbije — Beograd

Tatjana Mušnjak, Arhiv Hrvatske — Zagreb

Maja Bejdić, Arhiv Hrvatske — Zagreb

Zoran Pekić, Narodna biblioteka Srbija — Beograd

Marjan Dobernik, Arhiv Slovenije — Ljubljana

Miodrag Koljević, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore — Cetinje